

М. С. Сергеева

ДАВНЬОРУСЬКА РІЗЬБЛЕНА КІСТКА З ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Стаття присвячена артефактам з кістки та рогу, виявленим на Чорнобильському городищі протягом досліджень останніх років. Зроблено висновок про те, що обробка кістки у стародавньому Чорнобилі відбувалася у рамках домашнього ремесла.

Ключові слова: Давня Русь, Чорнобильське городище, косторізне ремесло, обробка кістки та рогу.

Дослідженнями у стародавньому Чорнобилі, починаючи з 2006 р., виявлено близько півсотні артефактів з кістки, які включають фрагменти кістки та щільного рогу зі слідами обробки (заготовки, напівфабрикати і відходи виробництва), а також готові вироби. Загалом колекцію не можна назвати великою, проте вона цікава тим, що дозволяє порушити питання про рівень обробки кістки і характер косторізного ремесла у цьому давньоруському місті. Це є особливо актуальним у зв'язку з тим, що діяльність косторізів у невеликих містах Давньої Русі вивчена недостатньо. Введенню до наукового обігу обробленої кістки з Чорнобиля і її аналізу присвячена ця стаття.

Матеріали і методи. Артефакти, отримані під час дослідження городища, репрезентовані цілим рогом козулі зі слідами обробки різальним інструментом, фрагментами тваринної кістки і щільного рогу диких копитних, поодинокими заготовками і напівфабрикатами, а також різними готовими виробами.

Для вивчення техніки обробки кісткових матеріалів такі категорії знахідок, як заготовки і напівфабрикати, мають провідне значення. Це найбільш інформативне джерело, яке дає можливість уявити рівень місцевого косторізного ремесла. У процесі аналізу матеріалу велике значення має візуальне обстеження поверхні

всіх наявних екземплярів обробленої кістки, які мають на собі сліди обробки, залишені різними знаряддями праці. Вивчення слідів знарядь на виробках є ще більш важливим, оскільки самі металеві знаряддя праці, призначені для косторізних робіт, зберігаються вкрай нечасто, чому сприяють як їхні невеликі розміри, так і погана збереженість металу взагалі. Набір готових виробів дає можливість проаналізувати асортимент продукції, який також характеризує рівень місцевої косторізної справи.

Опис матеріалів і результати дослідження. Знахідки обробленої кістки з городища репрезентовані як окремими фрагментами кісткових матеріалів зі слідами обробки (рис. 1), так і готовими виробами (рис. 2). Екземплярів кісток і шматків рогу зі слідами обробки небагато. Серед обробленого рогу є майже цілий ріг козулі зі слідами різального інструмента (рис. 1, 16), кінцева частина гілки рогу оленя (рис. 1, 13), невиразні фрагменти зі слідами обробки різальним інструментом (ймовірно, ножем), які можна інтерпретувати як відходи виробництва (рис. 1, 1, 3–5, 8, 11, 12, 14, 15, 17). Є також кілька заготовок та/або відходів з кістки (рис. 1, 2, 9, 10). Серед них заготовка для кістяної пластинки, можливо, накладки (рис. 1, 9). Інтерес представляє також пластинка з ікла вепра (рис. 1, 6). З боку відокремлення від решти ікла вона має фігурну форму, створену вирізами у вигляді півкіл. З другого боку пластинка обрізана на півколо. Треба зауважити, що використання іклів як сировини не було характерним для давньоруського косторізного виробництва. Цей вид кісток розглядався переважно як предмет культово-магічної сфери [Сергеева, 2010, с. 5, 6]. Це робить зазначену знахідку предметом особливої уваги.

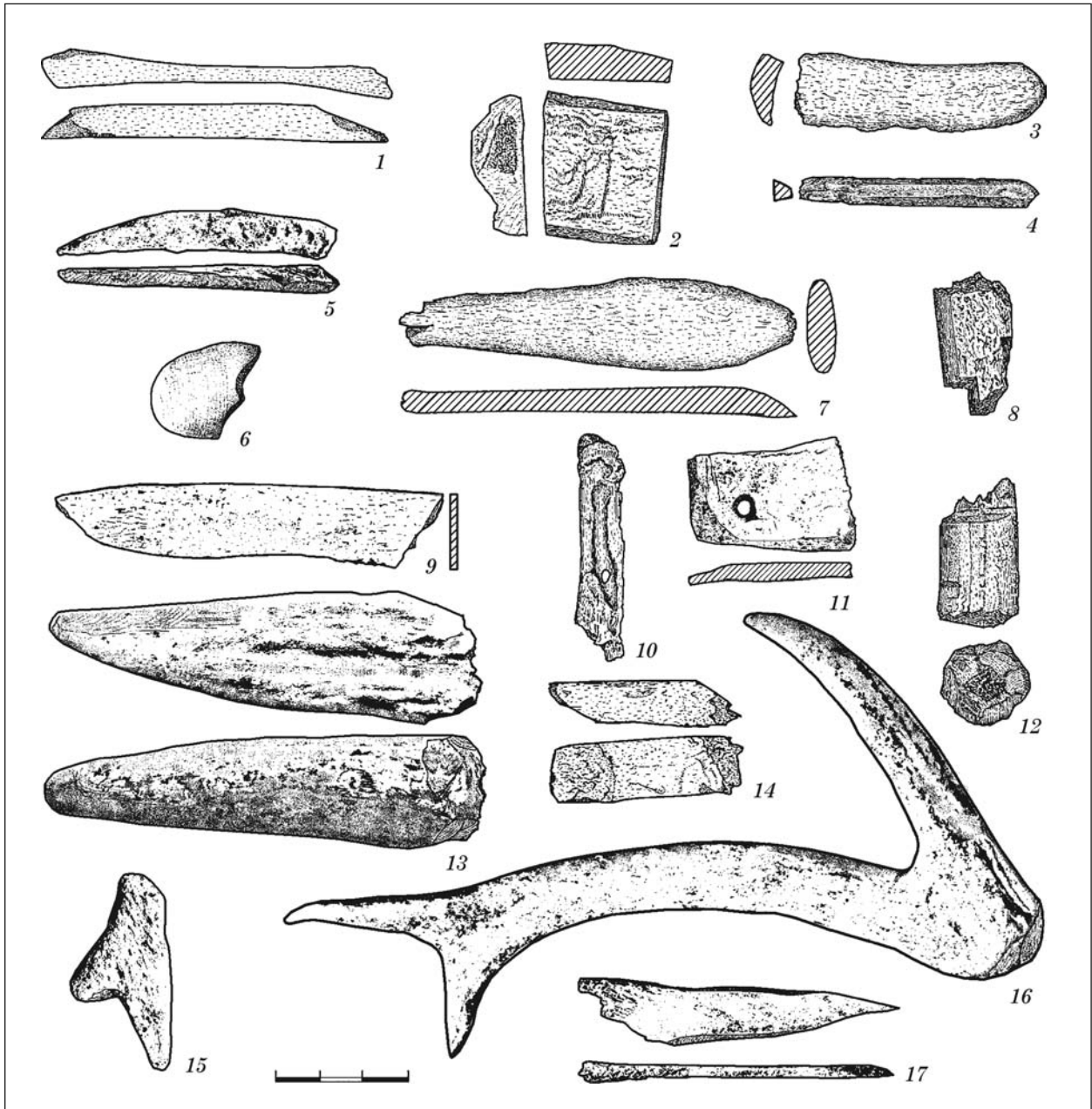

Рис. 1. Оброблена кістка, заготовки, напівфабрикати: 1—5, 8—17 — кістка та ріг зі слідами обробки, 6 — фрагмент пластинки з ікла вепра; 7 — напівфабрикат стріли (?)

Окремо згадаємо заготовку для виробу листо-подібної форми довжиною 9,2 см, овальну у перетині (рис. 1, 7). Її можна інтерпретувати як заготовку для вістря стріли — черешкового або, більш ймовірно, вістря з плоским насадом на розщеплене древко. Вістря зазначеного типу розглянуті автором досить докладно, що робить зайвим нове звернення до них [Сергеева, 2010а, с. 31—32]. Зауважимо лише, що їх правомірно відносити до спільних елементів євразійського озброєння XIII ст.

Готові вироби репрезентовані предметами різного призначення і різної якості виготовлення.

Кілька екземплярів репрезентують примітивні знаряддя праці, які застосовувалися у до-

машньому виробництві. Загалом кістка не має достатньої твердості, тому кістяні та рогові знаряддя придатні лише для роботи з м'якими матеріалами, насамперед вони використовувались переважно для роботи з текстильною та шкіряною сировиною. Примітивні знаряддя праці, що їх застосовували у названих галузях, побутують у давнину у багатьох народів, у тому числі у слов'янських попередників давньоруської культури. Широке розповсюдження примітивних знарядь з кістки на ранньослов'янських пам'ятках є загальновідомим фактом, який не потребує спеціального розгляду. Для давньоруських часів спостерігається деяке зменшення значення кістяного реманенту, проте виробники продовжують його використовувати.

Примітивні кістяні знаряддя виявлені не тільки на сільських давньоруських поселеннях, але й у великих містах, включаючи Київ [Сергеева, 2011, табл. 20]. Виготовлення таких знарядь, що включало лише незначну обробку первинної сировини, не потребувало ані спеціальних вмій і навичок, ані спеціальних інструментів, тому загальноприйнятою є думка, що виробництво простих виробів домашнього

вжитку і промислу відбувалося у разі потреби у кожному господарстві [Флерова (Нахапетян), 2000, с. 104; Петраускас, 2003, с. 141; 2006, с. 99]. Примітивність знарядь взагалі є характерною для домашніх промислів [Флерова, 1996, с. 302].

Серед чорнобильських матеріалів виявлені знаряддя як з тваринних кісток (рис. 2, 16, 17, 24—29), так і з рогу (рис. 2, 23). Більшість з них

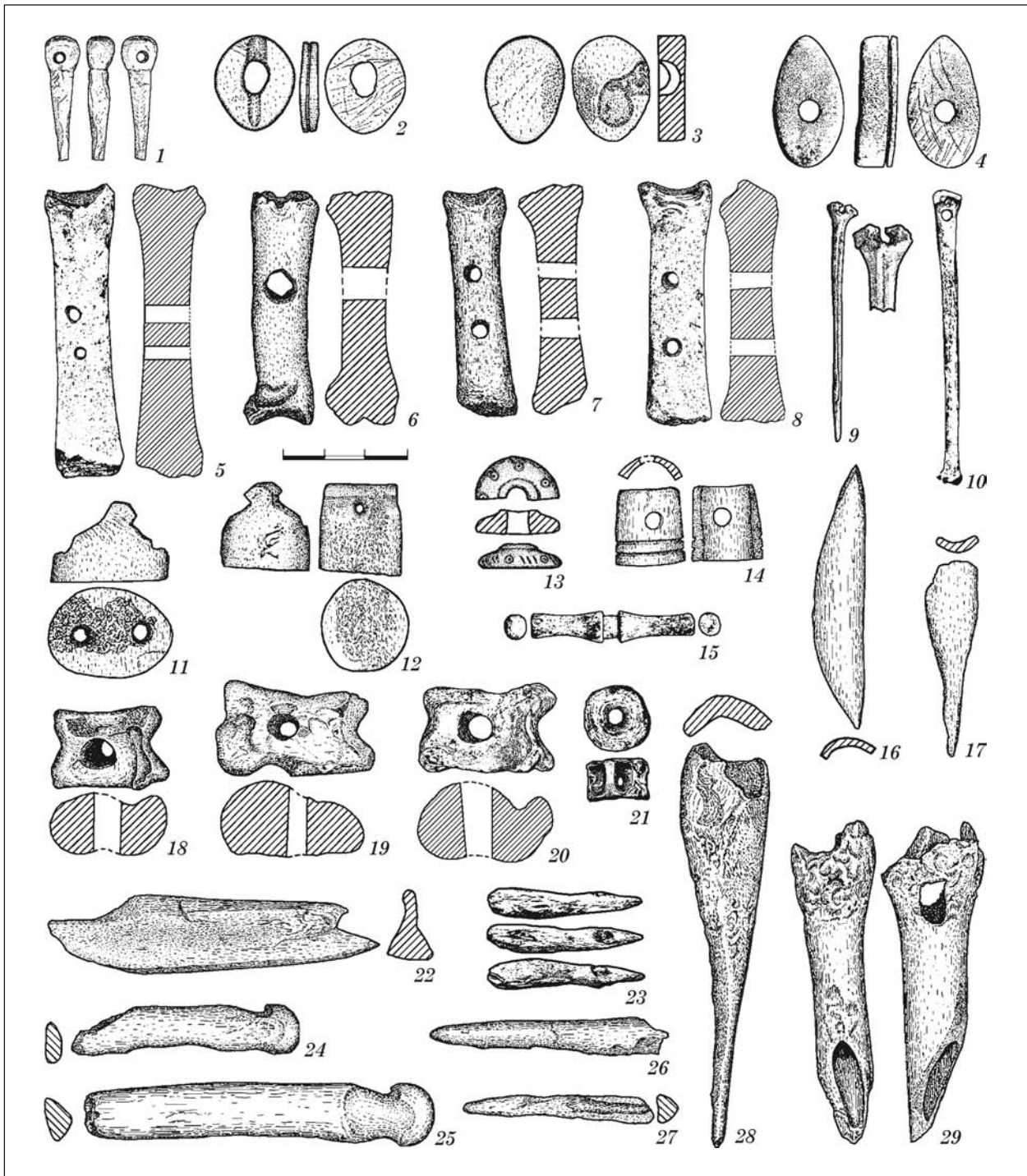

Рис. 2. Вироби з кістки та рогу: 1 — виріб невідомого призначення; 2—4 — завершення набірних руків'їв ножів; 5—8 — іграшки-гуркала; 9, 10, 16, 17, 22—29 — примітивні знаряддя праці; 11, 12 — гральні фігурки; 13 — півсферичний гудзик; 14 — муфта (обіймиця); 15 — стрижневий гудзик; 18—20 — гральні астрагали з просвердленими отворами; 21 — рибацький хребець з просвердленим отвором

належать до типу знарядь із загостреним кінцем, які, залежно від форми робочої частини, слухно трактувати або як проколки чи голки, або як лошила. Такі знаряддя виготовляли з трубчастих кісток, в яких відрубали навскіс один з епіфізів (рис. 2, 29), з компактної речовини трубчастих кісток (рис. 2, 26, 27), з кісток з природним загостренням (рис. 2, 17, 28), а також з осколків (рис. 2, 16). Серед матеріалів також є дві фрагментовані грифельні кістки лося (рис. 2, 24, 25), які зазвичай після незначної доводки слугували знаряддями для плетіння. Не виключено, що уламок кістки із загостреним кінцем також призначався для створення проколки (рис. 1, 17), проте сліди використання відсутні, вістря не залощене. Отже, цей екземпляр не можна вважати готовим знаряддям праці. Виявлена також голка для плетіння, 6 см завдовжки, виготовлена з променя плавця осетрової риби. Вістря голки відполіроване до блиску, що свідчить про її тривале використання. Про це саме може свідчити також пошкоджений отвір вушка з протилежного боку.

Серед примітивних знарядь іншого типу викликає інтерес екземпляр з кістки, який має два гострі зубці різної довжини (рис. 2, 22). Такий інструмент могли застосовувати для плетіння. Двоzubі знаряддя, згодом для плетіння мотузку або для сукання ниток, зустрічаються на середньовічних пам'ятках Північної Європи [Sinthio, 1998, s. 156—157; MacGregor, Mainman, Rogers, 2005, p. 1994—1995], є схожі двоzubі знаряддя й серед давньоруських старожитностей [Шовкопляс, 1954, табл. I, 31; Ратич, 1959, табл. II, 30—32]. На зубцях такого приладу закріплювалась нитка, інший кінець міг бути загострений, проте іноді його обрізали рівно. З етнографії окремих народів Євразії відомі знаряддя з трикутною виїмкою (тобто фактично також з двома зубцями) з одного боку, які застосовували для звивання мотузку і для деяких текстильних робіт [Флерова, 1996, с. 280—281].

Один з виробів з кістки (рис. 2, 1) має поздовжню конічну форму і округле завершення, в якому просвердлено наскрізний отвір діаметром 3 мм. Поверхня начорно оброблена ножем. Довжина виробу 3 см. Недбалість обробки дозволяє вважати предмет напівфабрикатом. Найімовірніше, це напівфабрикат для булавки або невеличкої проколки.

Серед предметів з кісток, які зазнали лише мінімальної обробки, є не тільки знаряддя праці, але й виробі іншого функціонального призначення. Насамперед серед них розглянемо астрагали.

Три астрагали з отворами діаметром від 0,5 до 0,9 см, виявлені на городищі, можна віднести до гральних кісток (рис. 2, 18—20). Не можна трактувати чорнобильські астрагали як битки з отворами, підготовленими для заливки свинцем. Для цього потрібна наявність розширеної

порожнини у центрі, тим часом як канали астрагалів, що розглядаються, мають рівні стінки. Отже, це могли бути гральні астрагали.

Загалом астрагали з отворами могли бути поліфункціональними. Екземпляри з єдиним наскрізним отвором малого діаметра (1—2 мм, іноді трохи більше) посередині або збоку, могли слугувати амулетами, проте їхня присутність в ряді випадків у гральних наборах, знайдених на поселеннях давньоруського часу, дає всі підстави вбачати в них одночасно й атрибути гри. З огляду на сакральний характер будь-якої гри в архаїчних суспільствах, варто визнати, що гра в бабки і самі астрагали, як їхній реквізит, повинні були мати певне магічне або символічне значення і пов'язуватися з конкретним обрядовим контекстом. Таке ставлення до астрагалів, особливо у степового населення, простежується починаючи з доби бронзи і до етнографічної сучасності [Сергеева, 2002; 2010б]. О. Медведєва припускає можливість використання астрагалів з одним центральним отвором посередині, аналогічних чорнобильським, також як звучних приладів на манер кісток-«брунчалок» [Мядзведзева, 2001, с. 203].

До виробів, які базуються на природній формі вихідного матеріалу, належать також чотири суглобні кістки свині з просвердленими у середній частині отворами (рис. 2, 5—8). Одна з них має один наскрізний отвір у середній частині, дві інші — два таких отвори. Ще один екземпляр кістки з отвором зберігся фрагментарно, не виключено, що це залишки ще одного такого предмета (рис. 1, 10). Зазначена категорія знахідок поширена у Європі, тому вони неодноразово потрапляли у поле зору дослідників. У польській літературі подібні кістки здебільшого розглядаються як різновид застібок для одягу, для них застосовується відповідний термін «hetky» — застібки [Cnotlivy, 1958, s. 215; Hołwińska, 1967, tab. III, 23, 91, 119; Bukowska-Gedigova, Gediga, 1986, s. 102, 120, 122, 132, 135, 139 etc.]. Проте більшість авторів заперечує можливість такого їх використання. Найбільш поширеним є трактування кісток з отворами як іграшок, що створюють шумовий ефект у сполученні з мотузкою, котру пропускають через отвір [Hrubý, 1957, s. 177—178; Borg, 1998, s. 315; MacGregor, Mainman, Rogers, 2005, p. 1981]. Зазначена інтерпретація знаходить підтвердження в етнографічних реаліях, у тому числі й з території України, де у побуті сільських дітей такі іграшки використовувались принаймні до початку XX ст. За матеріалами зазначеного часу, зібраними у с. Старосілля, вони мали назву жухалки [Загледа, 1929, с. 122—123], а на Чигиринщині — вуркало [Грушевський, 1904, с. 4—5]. Є й інші регіональні назви. Так, на Волині їх називали брукалами [Терський, 1993, с. 83]. Серед новгородських старожитностей аналогічні іграшки відомі під назвою «брунчалок». Близький термін — «бручаки»

(bručaku) застосовується у чеській літературі [Hrubý, 1957, s. 177—178]. У Білорусі аналогічні іграшки називають «жужалками» [Мядзведзева, 2001, с. 203]. О. Медведева вказує на можливу поліфункціональність кісток з отворами посередині. На її думку, їх могли використовувати як іграшки описаного вище типу, так і, у деяких випадках, як застібки, що має етнографічні паралелі у білоруському народному одязі. Здібність «брунчалою» видавати звук дозволяло застосувати їх як простіші музичні інструменти [Мядзведзева, 2001, с. 203]. На території Білорусі такі інструменти побутували ще в етнографічній сучасності [Назіна, 1979, с. 56—57]. Про музичні здібності кісток з отворами писав також В. Поветкін [Поветкин, 1997, с. 167; 1998, с. 121]. З іншого боку, Е. Шноре припускав можливість застосування кісток з отворами у ткацькій справі — для намотки ниток, що у Прибалтиці має етнографічні паралелі [Шноре, 1961, с. 120]. Щоправда, як це продемонстровано у роботі К. Амбросіані, із зазначеною метою застосовували кістки з отворами, які висвердлювалися ближче до одного краю, а не по центру кістки [Ambrosiani, 1981, fig. 86], що доцільніше і зручніше. Проте існування інших варіантів також могло мати місце. Загалом треба погодитися, що всі згадані точки зору не виключають одна одну, оскільки простіші прилади саме через примітивність своєї форми могли відноситись до речей поліфункціонального призначення. Серед таких речей правомірно розглядати й кістки з просвердленими отворами.

За свідченням Марка Грушевського, на Чигиринщині ще на рубежі XIX—XX ст. іграшку з свинячої або баранячої кісточки, яка мала аналогічний вигляд, виготовляли з кістки, що залишалась після їжі (холодець, солонина). Клади її на комин, щоб підсохла, потім прокручували дірку і протягували скрізь неї мотузку, зазвичай з вовни [Грушевський, 1904, с. 4—5]. Поверхня самої кістки взагалі не оброблялась. Спостереження за давньоруськими знахідками цієї категорії показали, що спеціальних інструментів для їхнього виготовлення не застосовували. Отвори зазвичай вирізувались ножом: вони круглі, але небездоганно правильної форми. Проте серед чорнобильських кісток з отворами є екземпляри з отворами правильної круглої форми, ймовірно, зроблені за допомогою свердла (рис. 1, 7, 8).

Ще одна кістка має два отвори, вирізані ножом не наскрізь, тільки з одного боку (рис. 2, 5). Можливо, це незакінчений виріб описаного вище типу, проте не виключено, що його призначення було іншим — це могла бути застібка, зроблена «на скору руку».

Звернемо увагу також на необроблену пташину кістку (рис. 2, 10) і риб'ячий хребець (рис. 2, 21) з наскрізними отворами. Такі кістки могли бути амулетами, проте не виключене

їхнє інше функціональне призначення. Зокрема риб'ячі хребці з отворами могли виконувати роль простішого варіанту гудзиків [Сергеева, 2015, с. 55, 66].

Вироби, виготовлені за складнішими схемами, нечисленні.

Особливий інтерес мають дві фігурки, досить недбало вирізані ножом з рогу (рис. 2, 11, 12). Обидві однакові за висотою — 2 см, і близькі за формою — з циліндричною нижньою частиною, спадистими плічками і виступом у верхній частині. В одній із зазначених фігурок нижня частина округла діаметром 2,1—2,2 см. У центральній частині її верхнього виступу є наскрізний горизонтальний отвір. Інша фігурка — з овальною нижньою частиною розміром 3×2,3 см, має по одному наскрізному вертикальному отвору з двох протилежних боків. Близькі за формою і стилем виконання фігурки як з отворами у корпусі, так і без них, відомі серед середньовічних старожитностей Східної Європи — на Русі [Рыбаков, 1958/25, рис. 58; Мядзведзева, 2005, рис. 8, 6; 9, 9] і за її межами. Схожі фігурки є серед матеріалів з Волзької Болгарії [Закирова, 1988, рис. 103, 6; Руденко, 2005, табл. 19, 282, 384]. За даними О. Медведевої, один з білоруських екземплярів (з Мінська) слід пов'язувати з шарами XIII—XV ст., інший (з с. Рацонки) — XI—XIII ст. [Мядзведзева, 2005, с. 38, 43]. Щодо інших давньоруських екземплярів, їхнє точне датування встановити важко.

Зазначені вироби зазвичай відносять до шахових фігурок. К. Руденко вважає їх пішаками. О. Медведева фігурку з Мінська визначає як слона [Мядзведзева, 2005, с. 38; 2006, с. 72], а з Рацонків — трохи інших пропорцій і без отвору — як пішака [Мядзведзева, 2005, с. 43].

Проте така інтерпретація досі залишається спірною. Наявність наскрізних отворів на корпусі більшості фігур зазначеного типу (у тому числі й на чорнобильських екземплярах) може бути свідченням того, що у дійсності вони могли бути складовою частиною якихось більш складних предметів. На це саме вказує наявність насічок на нижній частині окремих виробів цього типу. Зазвичай такі насічки простежено на багатьох середньовічних виробках з кістки та рогу, вони робились для кращого сполучення деталі з іншими частинами виробу. На чорнобильських фігурках насічок немає, проте шорохувата поверхня нижньої частини могла використовуватись аналогічним чином.

Серед чорнобильських матеріалів є три екземпляра деталей від набірних руків'їв ножів (рис. 2, 2—4). Вони мають вигляд невеликих пластин мигдалеподібної форми (рис. 2, 1, 2). Перша розміром 2,35×2×0,4 см має наскрізний отвір овальної форми у центральній частині розміром 0,9×0,5 мм. По торцю прорізано борозенку, для чого використано різець з плоским лезом шириною близько 1 мм. Одна з площин має неглибокі насічки для кращого сполучення

з іншими деталями руків'я. Друга деталь від руків'я трохи більша за розміром — $2,7 \times 1,9 \times 0,8$ см. Наскрізний отвір відсутній, з одного боку є овальна виїмка розміром $1,1 \times 0,8$ см, заглиблена на 5 мм. Розміри третього екземпляра $3 \times 1,6 \times 0,9$ см, діаметр отвору 0,5 см. Деталі руків'їв зазначеного типу зустрічаються на давньоруських пам'ятках (у Києві, Городську, Вітачеві та ін.), вони також добре відомі у Волзькій Болгарії, де відносяться як до болгарського, так і до ординського часів [Руденко, 2005, с. 73, табл. 13].

Одним екземпляром репрезентована т.зв. обіймиця (муфта), вироблена з рогу дикого копитного (рис. 2, 14). Виріб фрагментований — він є половинкою, розколотою уздовж, циліндричної форми (трохи звужується догори). Її діаметр 2 см, висота 1,8 см, ширина порожнини 1,5 см. Поверхня виробу ретельно оброблена — добре полірована, торці зрізані рівно, проте слідів доводки на токарному верстаті, що іноді простежуються на подібних київських виробках, непомітно. Ближче до нижнього краю виріб орнаментований двома паралельними горизонтальними борозенками, які були прорізані інструментом з плоским лезом шириною близько 1 мм. У центральній частині фрагмента просвердлено наскрізний отвір діаметром 0,5 см.

Про функціональне призначення обіймиць існують різні точки зору: їх вважали гральними костями, мундштуками бойових сурм, вабиками, пряслицями, прикрасами, шаховими фігурками та ін. (огляд літератури з цього питання див.: [Snotlivy, 1958, s. 181; Давидан, 1966, с. 112—113, Флерова, 2001, с. 48]). Найвірогідніше, різні вироби зазначеної категорії виконували неоднакові функції. Однією з поширених і найбільш аргументованих точок зору є інтерпретація обіймиць, принаймні їхньої значної частки, як складових частин ручок різних знарядь [Давидан, 1966, с. 113, Snotlivy, 1958, s. 180—181; Hrubý, 1957, s. 146—148], що підтверджується археологічними матеріалами. Зокрема у Старій Ладозі знайдено ручку ножа, що складалася з багатогранних рогових обіймиць, які чергували з щільно припасованими одне до одного кільцями шкіри [Давидан, 1966, с. 109]. З матеріалів Воліна (Польське Помор'я) походить обіймиця сполучена із залишками дерев'яної ручки [Snotlivy, 1958, s. 180—181; tab. II, 8]. Загалом правомірно припускати, що різні типи обіймиць мали неоднакове призначення через різноманітність форм і розмірів. Здогадно виріб з Чорнобиля можна віднести до деталей ручок, проте наявність отвору збоку також припускає його іншу інтерпретацію. На Масковицькому городищі (Білорусь) був знайдений предмет, що його можна зіставити з обіймицею з Чорнобиля. Це кістяний циліндр, порожнистий усередині, з наскрізними отворами діаметром 10 мм з протилежних боків. О. Медведева визначає його як пломбу на товари

[Мядзведзева, 2001, с. 205]. Таку пломбу використовували шляхом протягування через отвір мотузки, яка потім скріплювалася печаткою.

Одним фрагментованим екземпляром репрезентований напівсферичний гудзик, орнаментований по верхній площині циркульними колами і по ребру комбінацією циркульних окружностей і насічок (рис. 2, 13). Напівсферичні гудзики побутували протягом X—XIII ст., особливо у південній частині Східної і Центральної Європи, де вони мають широку географію побутування — від візантійського світу до Поволжя і Південного Сибіру [Флерова, 2001, с. 102—103; Сергеева, 2013], при цьому слід відзначити, що знахідки гудзиків на півночі Східної Європи поодинокі, тим часом як на півдні вони відомі у значній кількості. Отже, їх поширення правомірно пов'язувати виключно з південною культурною традицією. За формою і орнаментом напівсферичні гудзики скрізь досить однотипні протягом всього періоду їхнього побутування. Зазначені предмети були знайдені у багатьох давньоруських містах, проте на кожній окремій пам'ятці вони зустрічаються у невеликій кількості, іноді в одному—двох екземплярах. Винятком є Київ, де їх знайдено вже понад 40 екземплярів. Крім того, у різних частинах міста виявлено кілька майстерень, пов'язаних з їхнім виробництвом [Хвойка, 1913, с. 72; Шовкопляс, 1954, с. 27—28; Сергеева, 2011, с. 92; 2013, с. 151, 153], де разом з готовими речами було знайдено багато напівфабрикатів і заготовок для зазначених виробів. Великі масштаби виробництва гудзиків у Києві дають всі підстави для твердження, що принаймні мешканці міст Київської землі (а можливо, й ширшої території) в основному користувалися саме київською продукцією [Сергеева, 2011, с. 154—155; 2013, с. 153—154]. Зрозуміло, не слід виключати й місцеві спроби виготовлення гудзиків, проте місцеве виробництво навряд чи могло скласти конкуренцію київському за своїми масштабами. Чорнобильський гудзик за якістю обробки також потрібно вважати продукцією однієї з київських майстерень.

Ще один гудзик — стрижневий довжиною 4 см. Він має широкий перехват і розширення з обох боків у його напрямку (рис. 2, 15). Поверхня цього гудзика ретельно полірована. Зазначений тип гудзиків добре відомий з матеріалів багатьох давньоруських міст і поселень. На відміну від напівсферичних гудзиків стрижневі навряд чи відносяться до продукції професійного ремесла. Їхнє домашнє виробництво свого часу припускав О. Ратич [Ратич, 1958, с. 125].

Загалом слід відзначити, що особливістю описаного чорнобильського косторізного комплексу є нечисленність речей, складних у виготовленні, виробництво яких потребувало наявності спеціальних навичок і інструментарію. Основна кількість предметів репрезентована виробами домашнього ремесла, насамперед

примітивними знаряддями праці і простішими гральними атрибутами з використанням природної форми кістки (астрагали, гуркала). Гральні (шахові (?) фігурки, деталі набірних ручок ножів) також можна віднести до продукції домашнього допоміжного ремесла, враховуючи певну недбалість їхньої форми і обробки. Винятком є гудзики, для яких характерна висока якість обробки. Проте кістяний напівсферичний гудзик, скоріш за все, належить до продукції київських майстерень. Не виключено також немісцеве походження стрижневого гудзика, враховуючи високу якість обробки, проте такий висновок є непевним. З деякою вірогідністю можливо припускати немісцеве походження обіймиці, враховуючи як її досить професійне вироблення, включаючи застосування спеціального знаряддя для орнаментатції, а також можливе функціональне призначення як товарної пломби. Отже, матеріали, які свідчать про діяльність професійних ремісників-косторізів у Чорнобилі поки що не виявлено. На користь цього свідчить також невелика кількість кісткових матеріалів, які можна інтерпретувати як заготовки або відходи виробництва.

[Грушевський Марко]. Дитячі забавки та ігри усякі. Зібрані по Чигиринщині Київської губернії // КС. — К., 1904. — 55 с.

Давидан О. И. Староладожские изделия из кости и рога // АСГЭ. — 1966. — Вып. 8. — С. 103—115.

Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля // Матеріали до етнології. — К., 1929. — Т. 1. — 180 с.

Закирова И. А. Косторезное дело Болгара // Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. — М., 1988. — С. 220—243.

Мядзведзева В. У. Касцяныя вырабы Маскавіцкага гарадзішча // МАБ. — Мн., 2001. — № 3. — С. 202—210.

Мядзведзева В. У. Сярэдневяковыя шахматы Беларусі. — Мн., 2005. — 82 с.

Мядзведзева В. Сярэдневяковыя шахматы і шашкі ў зборы нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі // Археалагічны зборнік. — Мн., 2006. — Вып. 1. — С. 70—77.

Назина И. Д. Белорусские народные музыкальные инструменты: Самозвучащие, ударные, духовые. — Мн., 1979. — 144 с.

Петраускас А. В. Інші ремесла // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 137—149.

Петраускас А. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст. — К., 2006. — 200 с.

Поветкин В. И. Новгород музыкальный по материалам археологических исследований. Находки 1996 г. // Новгород и Новгородская земля. История и археология. — Новгород, 1997. — Вып. 11. — С. 166—176.

Поветкин В. И. Новгород музыкальный по материалам археологических исследований. Полевые работы 1997 г. // Новгород и Новгородская земля. История и археология. — Новгород, 1998. — Вып. 12. — С. 121—127.

Ратич О. О. Древноруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель // МДАПВ. — К., 1959. — Вып. 2. — С. 119—131.

Руденко К. А. Булгарские изделия из кости и рога // Древности Поволжья: эпоха средневековья (исследования культурного наследия Волжской Булгарии и Золотой Орды). — М.; Казань, 2005. — С. 67—97.

Рыбаков Б. А. Отчет о работе Южно-русской экспедиции за 1958 г. в г. Любече // НА ІА НАН України. — Ф.е. — 1958/25.

Сергеева М. С. До історії гри в бабки в Київській Русі // Археологія. — 2002. — № 4. — С. 50—58.

Сергеева М. С. Давноруські кістяні вироби, пов'язані з сакральною сферою, з території Середнього Подніпров'я // Лаврський альманах. — К., 2010. — С. 5—10.

Сергеева М. С. До питання про київську різьблену кістку XIII—XIV ст. // НЗУІ. — Переяслав-Хмельницький, 2010а. — С. 30—34.

Сергеева М. С. Про деякі давноруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг // Древности, 2010. — Харків, 2010б. — С. 203—220.

Сергеева М. С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. — К., 2011. — 256 с.

Сергеева М. С. Про один тип середньовічних гудзиків на території Східної Європи // АДІУ. — 2013. — Вып. 13 (2). — С. 150—158.

Сергеева М. С. Майстри з обробки дерева та кістки давноруського міста Воїня. — К.; Харків, 2015. — 232 с.

Терський С. Вироби із кості і рогу X—XIII ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею: Наук. зап. Львівського іст. музею. — Львів, 1993. — Вып. 1. — С. 68—87.

Флерова В. Е. Домашние промыслы в Саркеле-Белой Веже (по материалам коллекции костяных изделий) // Культуры Евразийских степей второй половины I тысяч. н.э. — Самара, 1996. — С. 277—313.

Флерова (Нахапетян) В. Е. Рогообработка в Саркеле-Белой Веже: сырье и технология // Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2000. — С. 99—110.

Флерова В. Е. Резная кость юго-востока Европы IX—XII веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела-Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа. — СПб., 2001. — 352 с.

Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913. — 103 с.

Шноре Э. Д. Асотское городище. — Рига, 1961. — 236 с.

Шовкопляс А. М. Некоторые данные о косторезном ремесле в древнем Киеве // КСИА АН УССР. — К., 1954. — Вып. 3. — С. 27—32.

Ambrosiani K. Viking Age Combs, Comb Making and Comb Makers in the Light of Finds from Birka and Ribe. — Stockholm, 1981. — 174 p.

Borg K. Snurror // Eketorp III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna. — Stockholm, 1998. — S. 315.

Bukowska-Gedigova J., Gediga B. Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986. — 368 s.

Cnotlivy E. Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu I kości z Wolina, ze stanowiska 4 // Materiały Zachodnio-pomorskie. — Szczecin, 1958. — Т. IV. — S. 155—239.

Hołowińska Z. Dzielnicza rzemieślnicza z XIII—XIV wieku w Gdańsku (stanowisko 2) // Gdańsk wczesnośredniowieczny. — 1967. — Т. VI. — S. 183—243.

Hrubý V. Slovanské kostené předmety a jejich výroba na Moravě // PA. — 1957. — Ročn. XLVIII. — S. 118—212.

MacGregor A., Mainman A. J., Rogers N. S. H. Craft, Industry and Everyday Life: Bone, Antler, Ivory and Horn from Anglo-Scandinavian and Medieval York // The Archaeology of York. The Small Finds. — York, 2005. — Vol. 17. — Fasc. 12. — P. 1869—2073.

Sinthio H. Tvinningsben // Eketorp III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna. — Stockholm, 1998. — S. 156—157.

М. С. Сергеева

ДРЕВНЕРУССКАЯ РЕЗНАЯ КОСТЬ ИЗ ЧЕРНОБЫЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

Во время археологических исследований Чернобыльского городища были найдены артефакты из кости и плотного рога, включая отходы производства, заготовки, полуфабрикаты и готовые изделия. Среди незаконченных изделий — пластинка из клыка дикого вепря и полуфабрикат стрелы. Некоторые из костяных предметов являются простыми орудиями для работ с текстилем и кожей, такими как проколки и ложила. Следует упомянуть также фрагмент кости с двумя зубцами с одной стороны, предположительно для сучения ниток или плетения.

Изделиями, в основе которых лежит природная форма сырья, также являются кости, издающие звук (*гуркала*) и астрагалы с отверстиями, использовавшиеся для игры. Другие кости с отверстиями (кость птицы, позвонок рыбы) могли быть амулетами или предметами с иными функциями.

Среди наиболее интересных артефактов — детали составных ручек ножей, орнаментированная муфта из рога с отверстием и пуговицы двух видов, имеющие аналогии на различных древнерусских поселениях. Также найдены две шахматные (?) фигурки из рога.

Характерной чертой чернобыльского косторезного комплекса является преобладание простых изделий, связанных с домашним производством. Шахматные фигурки также следует отнести к продукции домашнего ремесла из-за их достаточно грубой обработки. Двумя исключениями являются костяная полусферическая пуговица, которая определяется как про-

дукция Киевской мастерской и роговая муфта, учитывая ее тщательную обработку специальными инструментами и предполагаемую функцию торговой пломбы.

Ключевые слова: Древняя Русь, Чернобыльское городище, косторезное ремесло, обработка кости и рога.

М. S. Serghyeva

OLD RUS CARVED BONE FROM CHORNOBYL HILLFORT

During Chernobyl hillfort archaeological research, artifacts of bone and antler, including waste, blanks, semi-manufactured products and finished objects were found. Among unfinished products there were the plate of wild boar tusk and semi-finished arrowhead. Some of bone objects are simple tools for textile and leather manufacturing, such as pins and burnishes. A piece of bone with two teeth on one side supposedly for thread-twisting or weaving is also should be mentioned.

The products based on the natural form of the raw material are also buzz-bones (*gurkalo*), and perforated astragals used as gaming pieces. The other perforated bones (bone of bird and fish vertebra) could be amulets or objects with other functions.

Among the most interesting artifacts, there are details of composite knife-handles, ornamented ferrule of antler with perforation and buttons of bone of two types, which has numerous analogies in different Old Rus settlements. Two chess (?) figures of antler were found also.

Characteristic feature of Chernobyl bonecarving complex is prevalence of simple products connected with household handicraft. Chess figures are also to be ranked as home production because of their sufficiently coarse manufacturing. Two exceptions are: bone semi-spherical button, defined as production of Kyivan workshops, and the antler ferrule, taking into consideration its careful manufacturing with special tool, which functioned as a trade seal.

Keywords: Old Rus, Chernobyl hillfort, bonecarving craft, bone and antler processing.

Одержано: 08.02.2016